

C ONGO IN ONZE NAVEL

DE OMGANG MET HET KOLONIALE VERLEDEN
IN BELGIË EN ZIJN BUURLANDEN

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2011/1.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

We zijn aan het einde gekomen van een reeks herdenkingen in de Belgische koloniale geschiedenis. 2008 was het eeuwfeest van de oprichting van Belgisch Congo, 2009 de honderdste overlijdensdag van Leopold II en 2010 de vijftigste verjaardag van de Congolese onafhankelijkheid. Naar aanleiding daarvan zijn er de voorbije jaren talrijke boeken op de markt gebracht. Het is tijd voor een evaluatie.

Een eerste vaststelling is dat de grote polemieken zijn uitgebleven. Er doken uiteraard af en toe kritische stemmen op. Ludo De Witte en Dirk Draulans vonden het meesterwerk van David Van Reybrouck te verbloemend en kritiekloos. Marc Reynebeau verweet Peter Verlinden een neokoloniale houding. De antropologe Bambi Ceuppens had fundamentele kritiek op de representatie van het koloniale verleden. Er was ook wat discussie naar aanleiding van het bezoek van koning Albert aan Congo, eind juni 2010. En Jef Geeraerts weekte enige verontwaardiging los toen hij op televisie uitlegde hoe je een zwarte met een zweep moest slaan.¹ Maar over het algemeen waren dit achterhoedegevechten en bleef België bespaard van grote postkoloniale debatten. Die zijn immers al tien jaar geleden gevoerd na de publicatie van Adam Hochschild's *King Leopold's Ghost* (1998) en Ludo De Wittes *De moord op Lumumba* (1999).

Vandaag lijkt er consensus te bestaan over het koloniale verleden. Niet alleen bij Van Reybrouck, maar ook in de Congo-boeken van Vlaanderens bekendste journalisten, zoals Rudi Vranckx, Guy Poppe en Marc Reynebeau.² Allen erkennen ze de zwarte bladzijden in de geschiedenis van de Congo Vrijstaat, al gaan ze niet zo ver als Hochschild: het aantal slachtoffers blijft onbekend en de terreur voltrok zich niet overal. Allen geven ze de morele verantwoordelijkheid van België toe in de mislukte

IDESBALD GODDEERIS

werd in 1972 geboren in Kananga (Congo).
Doceert imperiale geschiedenis aan de K.U. Leuven.
Publiceerde in 2010 onder meer *Ontmoetingen op wereldschaal. Een geschiedenis van India* (Acco, met Winand Callewaert) en *Solidarity with Solidarity: Western European Trade Unions and the Polish Crisis 1980-1982* (Lexington: *Harvard Cold War Studies Book Series*).
Adres: Heuvelstraat 16, 3010 Leuven;
idesbald.goddeeris@arts.kuleuven.be.

dekolonisatie en de uitschakeling van Lumumba, al benadrukken ze dat deze laatste evenmin vrijuit gaat. Allen belichten ze ook andere minder fraaie aspecten van het Belgische koloniale verleden: de onderverdeling in rassen die aan de basis ligt van etnische conflicten, de oprichting van een bestuur dat is uitgegroeid tot een kleptocratie en de steun van het Belgische establishment aan de dictatuur van Mobutu. Al deze calamiteiten zijn opgenomen in de canon van *Congo voor beginners* (van Tony Busselen). We zijn in het reine gekomen met ons koloniale verleden. Denken we.

Deze boeken hebben niet alleen hetzelfde narratief gemeen, maar delen nog andere kenmerken. Ze vormen de weerslag van talrijke Congo-reizen. Soms hadden die een koloniale knipoog: Rudi Vranckx verwerkte Stanleys dagboek in zijn reisverhaal (en poseerde ermee op de cover) en de avonturier-journalist Marc Hoogsteyns reisde in een kajak Joseph Conrad achterna naar ongerepte gebieden waar kannibalisme dagelijkse realiteit is.³ Maar veel meer nog lieten zij de Congolezen aan het woord en verwerkten zij de *couleur locale* in hun boeken. De verhalen zijn vaak afschuwelijk en gaan over verkrachtingen en kindsoldaten. Toch zijn al deze auteurs verrast door het Afrikaanse optimisme en de *sourire congolais*, die na vijftig jaar nog niet verdwenen is. *Ils se débrouillent, les Congolais*.

Opvallend is dat al deze auteurs mannen zijn. Blanke mannen, die een vorige generatie van Congokenners, zoals Lieve Joris en Zana Aziza Etambala, overstemd hebben. De beeldvorming gebeurt dus door de pen van een vrij homogene groep. Genderhistorici, die nu de masculinisering van ontdekkingsreizigers en de erotisering van kolonies ontbloten, zullen zich hier later ongetwijfeld nog op werpen. Zij kunnen gebruikmaken

van openhartige getuigenissen, zoals van Jef Geeraerts (die de “wilde zwarte vrouwen” prees in een tv-interview) en Peter Verlinden (die in de *Campuskrant* van 1 oktober 2010 uitlegt hoe hij zijn passie vooral deelt met jonge vriendinnen, onder meer Congolese). Maar die genderhistorici zullen uiteraard niet mogen generaliseren.

We vinden slechts één vrouw onder de Congo-reizigers: Colette Braeckman, auteur van *De tweede onafhankelijkheid van Congo* en journaliste bij *Le Soir*. Braeckman is ook om andere redenen een vreemde eend in de bijt. Zij is een Franstalige auteur wier boek in het Nederlands vertaald werd. Zij baseerde zich niet zozeer op de verhalen van de gewone Congolezen, maar op gesprekken met de Congolese elite. En zij is opvallend positief over het Congolese establishment en het democratiseringsproces. De kritische De Gucht krijgt de volle laag, de geëngageerde Louis Michel alle lof en de bij tijden falende Kabila veel begrip, onder meer vanwege zijn moeilijke jeugd. Dit beeld contrasteert fel met de visies van andere, Vlaamse analisten van de recente Congolese oorlogen, zoals Filip Reyntjens en opnieuw Guy Poppe.⁴ Overigens zal verder nog blijken dat dit niet de enige kloof is tussen het Vlaamse en het Franstalige landsgedeelte in de herinnering aan Congo.

Het hedendaagse Congo werd ook op andere manieren in de kijker gezet. Tentoonstellingen exposeerden het werk van recente Congolese schilders. Antropologen en journalisten publiceerden gesprekken met Congolese kinderen en Belgisch-Congolese métissen.⁵ Op die manier wilden zij benadrukken dat wij de vijftigste verjaardag vierden van de Congolese onafhankelijkheid, en niet van het verlies van onze kolonie. Die reactie was niet onterecht: er zijn inderdaad veel meer boeken verschenen over Belgisch Congo. Peter Verlinden gaf zijn boek over “*het drama van de kolonialen*” voor de vierde keer uit. Hij publiceerde ook één van de drie nieuwe bundels met herinneringen van oud-kolonialen over “*de schoonste tijd van hun leven*”. Cinematek en het Afrika-museum in Tervuren brachten elk een reeks dvd's met koloniale propagandafilmpjes (en de nodige duiding). Carl De Keyzer maakte een prachtig fotoboek over Belgisch Congo (en één over de Congolese republiek). En er werden ook over de koloniale periode tentoonstellingen gehouden, zoals in Leuven bijvoorbeeld *Getuigen van een missie* aan het Kadoc en *Mayombe. Meesters van de magie* in Museum M.⁶

NEW IMPERIAL HISTORY

Die laatste zijn het werk van academische historici. Aan de Belgische universiteiten is er de laatste jaren inderdaad een grote belangstelling voor het koloniale verleden. Al in april 2008 kregen tien sprekers het woord op de plenaire sessie van de tweejaarlijkse Dag van de Nieuwste Geschiedenis, die gewijd was aan koloniale geschiedenis.

Dit Belgische onderzoek past mooi in een nieuwe historiografische stroming die soms het label *New Imperial History* krijgt. In tegenstelling tot de oude koloniale

Het monument voor Congo uit 1921 in het Brusselse Jubelpark. In 2009 werd het gerenoveerd, inclusief het opschrift “De Belgische heldenmoed verdelgt den Arabische slavendrijver”, dat nadien opnieuw het voorwerp werd van vandalisme.

geschiedenis gaat die niet uit van een eenrichtingsverkeer, maar van wederzijdse invloeden. Guy Vanthemsche bestudeerde de economische inwerking van de kolonie op België, en Vincent Viaene redigeerde met enkele collega's een boek over culturele invloeden van Congo op België. De nieuwe koloniale geschiedenis analyseert niet alleen feiten maar ook percepties (bijvoorbeeld in *Leopold II. Ongegeneerd genie*), niet alleen personen maar ook hun netwerken. Zo ondergraaft Jan Vandersmissen het beeld van Leopold II als een eenzaat en van de Congo Vrijstaat als een eenmansproject.⁷ De nieuwe koloniale geschiedenis neemt daarnaast ook andere recente onderzoeksvelden op, zoals gender (Anne Cornet, Sarah Heynssens, Amandine Lauro), migratie (Gillian Mathys, Bambi Ceuppens), representatie (Maarten Couttenier, Sarah Van Beurden), wetenschap (Ruben Mantels, Myriam Mertens), en architectuur (Sofie Boonen, Johan Lagae). Ze heeft oog voor klassieke thema's als economie (Jan-Frederik Abbeles, Piet Clement) en missie (Bram Claeys, Vincent Viaene), maar ze doet dat op een andere manier, met meer aandacht voor *encounters* en voor de *decentralization of empire*.

Veel van dit onderzoek gebeurt buiten het gezichtsveld van het brede publiek. Twee internationale congressen die begin november 2010 georganiseerd werden – over *Science as a terrain of postcolonial interaction between Africa and Europe* en over *Religion, Colonisation and Decolonisation in Congo, 1885-1960* – hebben de dagbladpers niet

gehaald. Dat is jammer, want er werden heel wat nieuwe inzichten gebracht. Anderzijds mag men de kloof tussen media en *academia* niet overdrijven. Ook wetenschappers zijn verlost van de grote polemiek: zij hebben geen emotionele band meer met Congo en bestuderen de kolonie *an sich*, zonder apologie of maatschappijkritiek. En ook zij richten zich vooral op de relatie tussen België en Congo, zonder al te veel vergelijkingen te maken met andere koloniale imperia (al zijn zij wel door de trends in het internationale onderzoek geïnspireerd).

EN ONZE BUURLANDEN?

Dat gebrek aan engagement en internationale contextualisering blijft niet zonder gevolgen. Het houdt de visie overeind dat het Belgische koloniale systeem niet veel verschilde van dat in de buurlanden. Dit beeld staat – al dan niet terecht – haaks op wat men in de buurlanden leest. Zowel in de feiten als in de herinnering zijn er grote verschillen tussen de Belgische zelfperceptie en de buitenlandse representatie. We zijn ons daar amper van bewust.

Eerst de feiten: de analyse en de interpretatie van het verleden. In de internationale vakliteratuur over kolonialisme is België bijna altijd de slechtste leerling van de klas. David Abernethy van Stanford University is veel minder lovend over wat wij dit jaar hebben herdacht: *“the Belgians, while willing to turn over formal responsibility for central government affairs to elected Congolese, did not intend to give up de facto control of the country’s armed forces or its vast mineral resources. [...] In these respects there was a strong vertical [i.e. vanuit Brussel] component to the postcolonial horizontal [i.e. binnen Congo] violence wracking the huge country.”* Wat betreft de *“willingness to set up legislative bodies in which indigenous interests were represented [... was] Britain at one end of the spectrum [...], Belgium and Portugal at the other.”* (p. 126). In de *“racial, social, or cultural segregation”* waren *“the Belgians, as in Leopoldville, the most thorough practitioners”*, alleen geëvenaard door de (voorlopers van) apartheid. Zelfs in de omgang met fauna en flora scoorde Congo slecht: het was een *“focus for European hunters”*.⁸ Of deze visies correct zijn, is uiteraard voer voor discussie. Hier is echter vooral belangrijk dat zij afwezig zijn in het Belgische collectieve geheugen en maatschappelijke debat.

Ook op het niveau van de *memory* is België alleen gefocust op zichzelf en heeft het geen oog voor ontwikkelingen in de buurlanden. Toch gebeuren er daar heel wat interessante dingen. Ook daar worden verjaardagen gevierd, zoals 1492-1992 in Spanje, 1498-1998 in Portugal, 1798-1998 in Frankrijk (de afschaffing van de slavernij), 1602-2002 in Nederland (de oprichting van de VOC) en 1807-2007 in Groot-Brittannië (verbod op slavenhandel). Duitsland erkende de moord op enkele tienduizenden Herero’s in Duits Zuid-West Afrika (het huidige Namibië) in 2004, op de honderdste verjaardag, als een genocide. (Nota bene: David Van Reybrouck, die Hochschild in zijn corpus

Het ruitersandbeeld van Leopold II in Oostende.

niet eens bij naam noemt, vindt het grotesk de gebeurtenissen in Congo een genocide te noemen en verkiest de term *hekatombe*. Letterlijk: (een offer van) honderd runderen.) In Frankrijk brak in 2005 een *guerre de mémoires* uit toen de partij van Sarkozy een wet goedkeurde die stelde dat het onderwijs ook de positieve rol van het Franse kolonialisme moest belichten.⁹

In de buurlanden blijft de herinnering aan het koloniale verleden de gemoederen veel meer beroeren dan in België. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de voortdurende oprichting van nieuwe koloniale monumenten in Nederland. Aanvankelijk verheerlijkten standbeelden het Nederlands-Indische regime, zoals het Amsterdamse monument uit 1935 voor Joannes Van Heutsz, de overwinnaar van de bloedige Atjeh-oorlog (1873-1904). In de jaren 1970 en 1980 kwamen er monumenten voor de Nederlanders die tijdens WO II onder de Japanse bezetting hadden geleefd en bij hun 'terugkeer' naar Nederland kil waren ontvangen. In 1990 werd in Utrecht een Moluks Historisch Centrum opgericht als culminatie van de moeilijke integratie van de Molukse oudstrijders en hun kinderen, die in de jaren 1970 zelfs treinen hadden gekaapt en scholen hadden bezet. In 2002 werd er in Amsterdam een Nationaal Monument Slavernijverleden onthuld. In 2006 kreeg ook Anton de Kom, een Surinaamse antikoloniale schrijver en een verzetsstrijder die in 1945 overleed in een Duits kamp, een standbeeld

in de Nederlandse hoofdstad. En in 2007 werd het monument voor Joannes Van Heutsz inhoudelijk aangepast. Men verwijderde de verwijzingen naar de ‘pacificator’ en herdopte het in het Monument Indië-Nederland.¹⁰

Het contrast met de Belgische herinnering aan Congo is groot. Congolezen hebben geen standbeelden in België. Leopold II daarentegen is nog altijd de enige vorst die een ruitersbeeld heeft in de schaduw van het koninklijk paleis. Bovendien heeft hij ook standbeelden in Elsene, Oostende, Aarlen, Bergen en Ekeren, en borstbeelden in Vorst, Oudergem, Tervuren, Halle, Gent, Hasselt en opnieuw Oostende. Soms werden die beschadigd: in Oostende is een hand afgekapt, en in Brussel, Ekeren en opnieuw Oostende werd er rode verf over gegoten. Die protestvormen worden echter voorgesteld als individuele of lokale initiatieven (bv. van de *Stoete Ostendenoare*) en weken geen nationaal debat los. Integendeel, de verf wordt steevast verwijderd. In het Jubelpark is het monument voor Congo uit 1921 – met Leopold II’s citaat “Ik heb het Congo Werk ondernomen in het belang der beschaving en voor het welzijn van België” – in 2009 helemaal gerestaureerd. Zelfs het opschrift onder één van de zijbeelden – “De Belgische militaire heldenmoed verdelgt den Arabische slavendrijver” – werd niet aangepast. Het kwam bij niemand op dat dit voor bepaalde Belgen beledigend kon zijn, hoewel ‘vandalen’ het voorlaatste woord hadden weggekerfd (en dat intussen opnieuw hebben gedaan).

DE AFWEZIGE CONGOLESE TEGENSTEM

Er zijn verscheidene redenen voor dit frappante verschil in koloniale herinnering tussen België en de buurlanden. Een heel belangrijke is het gebrek aan een grote postkoloniale migratie in België. In Nederland komt één miljoen van de zestien miljoen inwoners zelf of via één van de ouders uit een kolonie. In Frankrijk is de overgrote meerderheid van de migranten afkomstig uit het Franse koloniale rijk. Zelfs in Portugal zijn er 150.000 postkoloniale migranten. Dat zijn er veel meer dan in België, waar slechts enkele tienduizenden Congolezen wonen, van wie bovendien meer dan de helft pas na 1990 is geïmmigreerd. Overigens is ook dat een belangrijk feitelijk verschil tussen het Belgische kolonialisme en dat van de buurlanden, en wordt ook dat vaak onderbelicht. Integendeel, wij koesteren de Matongé-wijk in Brussel als een nationale *lieu de mémoire*, alsof ook België een significante Congolese aanwezigheid heeft. En beschouwen Mosuse en Lukaku als onze voorbeeldige postkoloniale migranten.

In de buurlanden vormen postkoloniale migranten vaak de luidste tegenstem in het debat over het koloniale verleden. In België zijn die dissidenten er niet en is er veel minder geruis op het dominante narratief. Dat wordt grotendeels bepaald door mensen van eigen bodem. In Vlaanderen is geen enkel werk verschenen van een Congolese historicus. Een nieuw verschil, nu eerder *à charge*, met de Franstalige gemeenschap.

Zij gaf immers wel boeken uit van Congolese auteurs, zoals de *Nouvelle histoire du Congo - Des origines à la République Démocratique* van Isidore Ndaywel è Nziem, een hoogleraar aan de Universiteit van Kinshasa. Vlaanderen heeft wat aan navelstaarderij gedaan. Zijn intellectuelen domineerden de beeldvorming zo sterk, dat zij verschillende petjes opzetten – Peter Verlinden publiceerde eerst over de koloniale, maar klaagde een maand na de onafhankelijkheidsverjaardag dat de media weinig aandacht hadden besteed aan de Congolezen.¹¹

Uiteraard laten de Vlaamse auteurs de Congolezen in hun boeken heel vaak aan het woord. Toch kan men zich de vraag stellen of hun getuigenissen niet onbewust vertekend zijn omdat ze gericht zijn aan Belgen. Het onderzoeksproject van het Kadoc (Leuven) rond religie en kolonisatie toont dat de verhalen van bejaarde zwarten aan het Congolese team van Jean-Michel Kibushi veel minder positief zijn dan de anekdotes die we meestal te horen krijgen. Alleen blijven die stemmen nu nog marginaal.

Een historicus houdt zich met het verleden bezig. Ik vraag me echter nu al af hoe de herdenkingen er in 2060 uit zullen zien. We denken de synthese van ons koloniale verleden bereikt te hebben. Maar misschien – hopelijk – is dit slechts een stilte voor de storm. En lezen we binnenkort ook eens een Congolese Gayatri Chakravorty Spivak in Nederlandse vertaling.

LITERATUUR

1) CONGO

- *Belgisch Congo Belge gefilmd door Gérard De Boe, André Cauvin & Ernest Genval* (Cinematek 2010).
- TONY BUSSELEN, *Congo voor beginners*, Epo, Antwerpen, 2010.
- CARL DE KEYZER & JOHAN LAGAE, *Congo Belge en images*, Lannoo, Tielt, 2010.
- CARL DE KEYZER & DAVID VAN REYBROUCK, *Congo (belge)*, Lannoo, Tielt, 2009.
- VINCENT DUJARDIN, VALÉRIE ROSOUX, TANGUY DE WILDE E.A. EDS., *Leopold II. Ongegeneerd genie? Buitenlandse politiek en kolonisatie*, Lannoo, Tielt, 2009.
- *Getuigen van een Missie. Foto's uit Congo*, Kadoc, Leuven, 2010.
- KATHLEEN GHEQUIÈRE, SIBO KANOBANA & FILIP CLAUS, *De bastaards van onze kolonie: Verzwegen verhalen van Belgische metissen*, Roularta Books, Roeselare, 2010.
- MARC HOOGSTEYNS, *Heart of Darkness Revisited. Een verbijsterende kajaktocht dwars door het hart van Congo*, Lannoo, 2010.
- ERWIN MORTIER, *Afscheid van Congo. Met Jef Geeraerts terug naar de evenaar*, De Bezige Bij, Amsterdam, 2010.
- ISIDORE NDAYWEL È NZIEM, *Nouvelle histoire du Congo – Des origines à la République Démocratique*, Editions Le Cri, Brussel, 2009.
- GUY POPPE, *De boom waarnaar ze stenen gooien. Congodagboek 1996-2009*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen, 2009.

- GUY POPPE, *Land zonder staat. Congo 50 jaar onafhankelijk*, Borgerhoff & Lamberigts, Gent, 2010.
- JAN RAYMAEKERS, *Congo. De schoonste tijd van mijn leven*, Van Halewyck, Leuven, 2009.
- MARC REYNBEAU, *Terug naar Congo. Op zoek naar de guaveboom uit mijn jeugd*, Lannoo, Tielt, 2010.
- FILIP REYNTJENS, *De grote Afrikaanse oorlog. Congo in de regionale geopolitiek 1996-2006*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen, 2009.
- JO TOLLEBEEK E.A. ED., *Mayombe. Rituele beelden uit Congo*, Lannoo, Tielt, 2010.
- DAVID VAN REYBROUCK, *Congo. Een geschiedenis*, De Bezige Bij, Amsterdam 2010.
- PATRICIA VAN SCHUYLENBERGH & MATHIEU ZANA AZIZA ETAMBALA EDS., *Patrimoine d'Afrique Centrale. Archives Films. Congo, Rwanda, Burundi, 1912-1960*, Tervuren, 2010.
- JAN VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Acco, Leuven, 2009.
- BOB VANHEE & JULIEN VAN REMOORTERE, *Onze dagen in Congo. Verhalen van oud-kolonialen*, Lannoo, Tielt, 2009.
- GUY VANTHEMSCHE, *Congo. De impact van de kolonie op België*, Lannoo, 2007.
- PETER VERLINDEN, *Weg uit Congo. Het drama van de kolonialen*, Davidsfonds, Leuven, 20094.
- PETER VERLINDEN, *Belgisch Kongo. 50 jaar koloniale herinneringen*, Davidsfonds, Leuven, 2010.
- VINCENT VIAENE, DAVID VAN REYBROUCK, BAMBI CEUPPENS EDS., *Congo in België. Koloniale cultuur in de metropool*, Universitaire Pers Leuven, 2009.
- KOEN VIDAL & STEPHAN VANFLETEREN, *Futur simple. De kinderen van Congo*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen, 2010.
- RUDI VRANCKX, *De ontdekking van Congo*, Meulenhoff/Manteau, Antwerpen, 2010.

2) OVERIGE

- DAVID ABERNETHY, *The Dynamics of Global Dominance. European Overseas Empires 1415-1980*, Yale University Press, 2000.
- NICOLAS BANCEL E.A. ED., *Ruptures postcoloniales. Les nouveaux visages de la société française, La découverte*, 2010.
- ROMAIN BERTRAND, *Mémoires d'empire. La controverse autour du "fait postcolonial"*, Editions du croquant, 2006.
- ROBIN A. BUTLIN, *Geographies of Empire. European Empires and Colonies c. 1880-1960*, Cambridge University Press, 2009.
- GERT OOSTINDIE, *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen*, Bert Bakker, Amsterdam, 2010.

Noten

- 1 Gelukkig is Erwin Mortiers verhaal van hun reis (*Afscheid van Congo*) genuanceerder.
- 2 VAN REYBROUCK, *Congo*; VRANCKX, *De ontdekking van Congo*; POPPE, *De boom waarnaar ze stenen gooien*; Reynebeau, *Terug naar Congo*.
- 3 HOOGSTEYNS, *Heart of Darkness Revisited*.
- 4 REYNTJENS, *De grote Afrikaanse oorlog* en POPPE, *Land zonder staat*.
- 5 *O Congo. 50 jaar onafhankelijkheid in 50 schilderijen* (Tervuren); *De slaap neemt geen plaats in. Straatkinderen in Congo. Stadsschilders van Kinshasa* (Leuven); VIDAL & VANFLETEREN, *Futur simple*; GHEQUIÈRE, KANOBANA & CLAUS, *De bastaards van onze kolonie*.
- 6 DE KEYZER & LAGAE, *Congo Belge en images*; DE KEYZER & VAN REYBROUCK, *Congo (belge)*; VERLINDEN, *Weg uit Congo*; VERLINDEN, *Belgisch Kongo*; RAYMAEKERS, *Congo. De schoonste tijd van mijn leven*; VANHEE & VAN REMOORTERE, *Onze dagen in Congo; Belgisch Congo Belge gefilmd*; VAN SCHUYLENBERGH & ETAMBALA EDS. *Patrimoine d'Afrique Centrale; Getuigen van een Missie*; TOLLEBEEK E.A. ED., *Mayombe*.
- 7 VANTHEMSCHE, *Congo*; VIAENE, VAN REYBROUCK & CEUPPENS EDS., *Congo in België*; DUJARDIN, ROSOUX, DE WILDE E.A. *Leopold II. Ongegeneerd genie?*; VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld*.
- 8 ABERNETHY, *The Dynamics of Global Dominance: 158 en 126*; BUTLIN, *Geographies of Empire: 507 en 434*.
- 9 BERTRAND, *Mémoires d'empire.*; BANCEL E.A. ED., *Ruptures postcoloniales*.
- 10 OOSTINDIE, *Postkoloniaal Nederland*.
- 11 NDAYWEL È NZIEM, *Nouvelle histoire du Congo*; www.deredactie.be (4 augustus 2010).